

הכוח בשיום: מפתוח ודעות קדומות

רחל קדר וגילה פריבור

"אמר דב אחא: בשעה שבא הקב"ה לבדוא את האדם נמלך במלאכי השדה, אמר להן: נעשה אדם. אמרו לו: אדם זה מה טיבו? אמר להן: חוכמתו מרובה משלכם. הביא לפניו את הבהמה ואת החיה ואת העוף. אמר להם: זה מה שמו? ולא היו יודעין. העבירן לפני אדם, אמר לו: זה מה שמו? אמר - זה שור זה חמור זה קוס וזה גמל. - ואתה מה שמו? אמר לו: אני נאה להיקרא אדם שנבראתי מן האדמה. - ואני מה שמו? א"ל: לך נאה להקראות אדוני שאתה אדון לכל ביוצתיד" (ישעיה מ"ב). (בראשית ד"ב, י"ז)

בני האדם, שלא כשאר היצורים בעולם, ניחנו בכוח מיוחד - הכוח לשיים (to name, naming) ולכנות את כל התופעות שבעולם, אלו הקיימות באופן טבעי ואלו שנוצרו על ידי האנושות עצמה. בני אדם משיימים תופעות, אובייקטים ממשיים, מושגים מופשטים, מצבים ובני אדם אחרים - על פי תכונותיהן האמיתיות או המדומות של תופעות אלו. חקר השיים שייך לתחומים של בלשנות חברתית (sociolinguistics), החוקרת שפה בהקשר לחברה, ולסוציולוגיה של השפה (sociology of language), אשר מתמקדת בחקר החברה בהקשר של שפה (Hudson, 1996, p.4). שם יכול להביע עמדות, משאלות או חרדות של מי שנתן את השם. לדוגמה, אנו פונים לאנשים שונים בכינויים שונים: תוארי כבוד, שם משפחה, שם פרטי או שם חיבה. בפעולת השיים אנו מושפעים על ידי ידע שנרכש מהסביבה, תפיסות עולם חברתיות, דתיות, פוליטיות, חשיבה אסוציאטיבית, ציפיות וחרדות. בהענקת שם אנו מתייגים ויוצרים זהות. בעולם המסחרי של "הכפר הגלובלי", שיום של מוצר או של שירות חדש המוצעים לציבור הוא גורלי להצלחתו של אותו מוצר או שירות. אחת הדוגמאות שאנו מכירים היטב היא המגמה לשנות את שמותיהן של המחלקות ל"מדע הספרנות" ל"מדע המידע וספרנות", "בית הספר למידע", או "המחלקה ללימודי מידע" ואת שם המקצוע מ"ספרנות" ל"מידענות". שינוי השם אכן משקף את השינויים העצומים שחלו במקצוע בעשורים האחרונים, אך שינוי זה גם מיועד לתת למקצוע הילה אחרת, מודרנית, עכשווית ומושכת יותר. המטרה המוצהרת של מפתוח השמה היא לתת ביטוי אובייקטיבי לנושאים המטופלים במסמך כלשהו, וכל זה על מנת לאפשר את אחזורו. שני גורמים משפיעים במידה רבה על פעולת המפתוח: הממפתח (כולל השכלתו, ניסיונו ומדיניות המפתוח שהוא מיישם) ושפת המפתוח. שיום במפתוח מתבטא בהשמת מילות מפתח לפרטי כדי לייצג את הנושא של המסמך (Olson, 2002). הממפתח מעניק שם לתוכן הנושאי של המסמך הממופתח. הטיה במפתוח משמעותה שימוש בלשון המבטאת דעה קדומה לטובת השקפה מסוימת וכנגד אחרות (Knowlton, 2005). הטיה במפתוח יכולה להופיע בכמה נקודות בתהליך המפתוח: בשלב הניתוח, שבו נקבע באילו נושאים עוסק המסמך; בשלב תרגום הנושאים האלו לשפת המערכת; ובתוך שפת המערכת עצמה. השאלה המתבקשת היא, האם ממפתחים יכולים להשפיע על עמדות חברתיות באמצעות המינוח שבו הם בוחרים על מנת להציג נושא כזה או אחר. מטרת המאמר להסב את תשומת לב הקוראים לתופעה של הטיה בשפות מבוקרות המשמשות במפתוח השמה, ולהביא כמה דוגמאות משפות מפתוח שנמצאות בשימוש בארץ ובעולם.

מפתוח מסמכים ובנייה של שפת מפתוח

זו שמתמקדת במסמך (document-oriented), היינו, חותרת לשקף בנאמנות את הנושאים שמחבר המסמך טיפל בהם. הגישה השנייה, החדשנית יותר, כוחנת את השימוש האפשרי שיעשה במסמך בעתיד, היינו, המפתוח מכוון לשאלות אפשריות של המשתמש הפוטנציאלי (user-oriented). גישה

כבסיס להבנת התופעה של הטיה במפתוח יש להבהיר מספר נקודות בתהליכי המפתוח:
א. מפתוח מסמכים
קיימות שתי גישות לניתוח מסמך ולבחירה של נושאי (Fidel, 1994; Mai, 2005). הגישה הראשונה והמסורתית היא

רחל קדר, המחלקה ללימודי מידע, אוניברסיטת בר אילן, kedarr@mail.biu.ac.il
ד"ר גילה פריבור, המחלקה ללימודי מידע, אוניברסיטת בר-אילן, preborg@mail.biu.ac.il

level, treatment as fact or fiction, etc. (SCM H180, p.7 updated Feb. 2002).

ב. בנייה של שפת המפתוח

על כל ארגון המנהל שפה מבוקרת למפתוח משאביו, לקבוע מדיניות לבחירת מונחים שייכללו בשפה המבוקרת (Svenonius, 1990). מדיניות זו יכולה להתבסס על אחד או יותר מהעקרונות הבאים:

ערובה ספרותית (literary warrant) -

השפה המבוקרת נגזרת מתוך הספרות המכילה את אוצר המלים המיועד לבקרה, היינו, השפה המבוקרת בנויה ממלים המופיעות במסמכים המיועדים למפתוח. הכללת מונח בשפה המבוקרת מתבצעת על סמך תדירות הופעת המונח במסמכים המיועדים למפתוח.

ערובת השימוש או המשתמש (use/ user warrant) -

ערובה ספרותית מהווה את הבסיס להכללת מלים או מונחים בשפה המבוקרת, אך יש להתייחס גם לשימוש המצוי, המקובל או השכיח במלים על ידי בני אדם. הסיבה לכך היא, שאין ערובה כי אוצר המלים של יוצרי הספרות בכל תחום נתון, זהה לאוצר המלים של אלו המחפשים מידע בספרות זו. צ'רלס קטר (1904) קבע בכלליו שתמיד יש להקדים את "נוחות הציבור" ל"נוחות המקטלג". חוקרים רבים רואים את ערובת השימוש בהקשר של מפתוח המכוון לשאילתות המשתמש, במקום מפתוח המתמקד במסמך (Soergel, 1985, chp. 13; Fidel, 1994; Mai, 2005). בעבר היה השימוש השכיח של המשתמש קשה לבירור. כיום ניתן לברר שימוש שכיח בעזרת ניתוח יומן הפעולות (search history, transaction log) של חיפושי משתמשים.

ערובת השימוש המדעי (scholarly warrant) -

בני השפה מעדיפים לפעמים את המונח המדעי על פני המונח השכיח בציבור הרחב. במקרה כזה מתבקשים מדענים מתחום ספציפי להציע מונחים לבניית שפה מבוקרת. כאשר קיימים חילוקי דעות בין מומחים לגבי המינוח המדעי הנכון עלולה להיווצר בעיה. מעבר לכך, אם קהל המשתמשים מורכב למשל מסטודנטים, עלול להיווצר פער בין אוצר המלים שלהם לזה של המומחים. על הפער בין השימוש המדעי לבין השימוש השכיח ניתן להתגבר על ידי ניצול מוגבר של הפניות ורמיזות.

ערובה מבנית (structural warrant) -

הערובה המדעית מצדיקה הוספת מונח לתזאורוס באם הוא מסייע למבנה ההיררכי התקין של השפה. המטרה היא למנוע ככל האפשר "יתומים" בתזאורוס, דהיינו, מונחים בתזאורוס שאין להם מונח רחב.

אי-תלות בהקשר (context independence) -

עיקרון נוסף בבחירת מונח לשפה המבוקרת הוא שהמונחים

זו מסתמכת על ניתוח של השאילתות שבאמצעותן נדלה המסמך. ארגונים שעוסקים במפתוח מסמכים לצורך אחזורם - ספריות, שירותי מפתוח ותקצור - ממפתחים לרוב את אוסף מסמכיהם על פי הגישה הראשונה, המכוונת למסמך.

הגישה המתמקדת במסמך נתפסת כאובייקטיבית יותר, מפני שמטרתה להיצמד לכתוב במסמך תוך כדי ייצוג נושאו כפי שהוצגו על ידי המחבר. היורלנד (Hjørland, 2007) מסביר:

"... a document-oriented versus a user-oriented view is an unfruitful dualism. Instead of user versus document, we may regard the subjective versus the objective pole in indexing. An indexer is always influenced by his background knowledge, a system of concepts and a world view. The more the indexing is influenced by this, the more "subjective" is the indexing. There [are] always specific documents to be indexed and any theory of indexing must acknowledge that document properties must be represented by the indexing process. *The more the indexing reflects the object of the indexing process, the documents, the more objective is the indexing.*"

גישת מפתוח ההשמה המתמקד במסמך אומצה על ידי התקן הבינלאומי למפתוח (ISO 5963-1985) וגם על ידי ההוראות של ספריית הקונגרס המופיעות בפרק שכותרתו "השמתן של כותרות נושאים ובנייתן" (SCM, H180):

1. General rule. Assign to the work being cataloged one or more subject headings that best summarize the overall contents of the work and provide access to its most important topics.

בהמשך, קיימת הנחיה מפורשת לנקיטת ניטרליות (אובייקטיביות) בבחירה של כותרות נושאים של ספריית הקונגרס ובהשמתה לפריט:

14. Objectivity. Avoid assigning headings that label topics or express personal value judgments regarding topics or materials. Individual cataloger knowledge and judgment inevitably play a role in assessing what is significant in a work's contents, but headings should not be assigned that reflect a cataloger's opinion about the contents. Consider the intent of the author or publisher and, if possible, assign headings for this orientation without being judgmental. Follow stated intentions of the author or publisher in such matters as readership, audience

אינו מופיע במפורש בהנחיות לכתיבת תזאורוס בתקן הבינלאומי (ISO 2788-1986), אך קיימת בו התייחסות למונחי ז'רגון או סלנג (סעיף 6.5.4), דומה לזו של התקן האמריקני. נראה שהתקן הבינלאומי התייחס לעקרון הניטרליות כמונח מאליו. לסיכום, ניתן לראות שהתקנים הבולטים למפתוח ולכתיבת שפת המפתוח חגולים, במפורש או במרומז, בעיקרון של ניטרליות שפת המפתוח.

דילמות במפתוח

המטרה הראשית של מפתוח השמה היא, כאמור, לתת ביטוי אובייקטיבי לנושאים המטופלים במסמך כלשהו, וזאת על מנת לאפשר את אחזורו. שיום במפתוח מתבטא בהשמת מילות מפתח לפרט, כדי לייצג את נושא המסמך (Olson, 2002). על פי נולטון, הטיה במפתוח היא שימוש בלשון המבטאת דעה לטובת השקפה מסוימת וכנגד השקפות אחרות (Knowlton, 2005). גישה נוספת מגדירה את תופעת ההטיה כחוסר ניטרליות במפתוח, כאשר ניטרליות מתפרשת כמתן האפשרות למחפש למצוא את כל מה שקיים באוסף בנושא מסוים (Naun, 2006).

הטיה במפתוח יכולה להופיע בכמה נקודות בתהליך המפתוח: בשלב הניתוח, שבו נקבע באילו נושאים עוסק המסמך; בשלב תרגום הנושאים הללו לשפת המערכת ובתוך שפת המערכת עצמה. בשלבים של ניתוח נושאי המסמך ותרגומם, יש למפתח הכוח להבליט או "לקבור" כל מסמך על ידי מיצוי גבוה או נמוך של נושאי המסמך. אינטנר מכנה פעולה זו בשם צנזורה במפתוח (Intner, 1984). חוסר שימוש במונחים ספציפיים שכבר קיימים בשפה, ומדיניות של הגבלת מספר מונחי מפתח המושמים למסמך אחד (מיצוי נמוך) עשויים גם הם לתרום להטיה במפתוח.

במפתוח השמה מוגבל המפתח על ידי השפה המבוקרת המשמשת את המערכת. הטיית שפת המפתוח יכולות לנבוע ממספר סיבות. אינטנר הצביעה על הפיגור בהוספת מונחים חדשים לשפה, לאחר הופעתם בספרות או בשימוש המקובל, בשעה שחוקרים צעירים כבר אינם מודעים לטרמינולוגיה הישנה יותר (Intner, 1984). גורם נוסף שיכול לגרום להטיה הוא התמקדות יתר בערכות השימוש (use/user warrant), הגורמת להוספת מונחי מפתח על פי השימוש של קהל הלקוחות, אף שקהל הלקוחות אינו קהל הומוגני. שפתו של המשתמש יכולה לשקף עמדות ותפיסות רווחות בחברה, שהן מבוססות על דעות קדומות. לעומת זאת, הסתמכות יתר על הערכה הספרותית יכולה להביא לכך ששפת המפתוח משקפת את הערכים והאידיאולוגיה של מחברי המסמכים, בשעה שאלה

חייבים להיות בעלי משמעות גם מחוץ להקשר של המסמך.
עקביות (consistency) -

עיקרון זה מתייחס לצורה העקיבה של המונחים. לדוגמה: "מבחני אינטליגנציה", "מבחני אישיות", "מבחנים פסיכולוגיים", "מבחני כושר גופני", "מבחני מאמץ", במקום "בחניות פסיכומטריות", "מבדקי אישיות", "בדיקות מאמץ" וכו'.

פרייזר (Fraser, 1978) ראה בערובות הנ"ל קבוצה של אילוצים הפועלים בצורה הדדית בתהליך בחירת המונחים לשפה המבוקרת. אילוצים אלו משמשים כנקודות מוצא בשיפוט האפקטיבי של שפת מערכת המפתוח. על פי אילוצים אלו ניתן להבין את התפתחותם של שפות מבוקרות, משפה מובנת מאוד לשפה שהיא ידידותית יותר לקהל המשתמשים. נראה, שהתקן הבינלאומי לכתיבת תזאורוסים מכיר במצב זה (ISO 2788, paragraph 10.1.2).

עיקרון בסיסי וחשוב, שמנחה בחירת מונחים לשפת מפתוח הוא עקרון הניטרליות, היינו, בחירת מינוח אובייקטיבי, בלתי משוחד, נטול דעות קדומות. עיקרון זה משתלב היטב עם עקרונות כתב הזכויות של הספריות (ALA Library Bill of Rights, 1996): על הספריות להתנגד לצנזורה ולספק גישה חופשית לחומרים המציגים את כל הדעות, לפני כל אדם באשר הוא. התקן האמריקני לכתיבת שפות מבוקרות ולניהולן (ANSI/NISO Z39.19-2005) מתייחס לעניין הניטרליות של שפת המפתוח (ההדגשות כפי שהן מופיעות בטקסט האורגינלי):

6.6.1 Usage

Terms should reflect the usage of people familiar with the domain of the controlled vocabulary as reflected in literary, organizational, and user warrant (see section 5.3.5). Neutral terms **should** be selected, e.g., developing **nations** rather than **underdeveloped countries**. (See also section 6.6.4.)

בהמשך לגישה זו מורה סעיף 6.6.4 שאם לא נמצא מונח סטנדרטי המתאים לייצג נושא חדש בתחום ספציפי או קבוצה חברתית ספציפית, יש להשתמש במונח ז'רגון או בסלנג (לדוגמה: yuppies), ואפשר לציין שמונח זה הוא זמני. הדירוג של מונח זמני עשוי להתבטל אם המונח מתקבל לבסוף בשפה הסטנדרטית (לדוגמה: burnout).

ההנחיה לאובייקטיביות של ספריית הקונגרס שהובאה לעיל מתייחסת מפורשות לעצם עבודת המפתוח - השמת כותרות נושאים למסמך. ברם, מובן מיותר הפרק ("השמתן של כותרות נושאים ובנייתן") שהנחיה זו מתייחסת גם לכתיבה של כותרות נושאים, כך שאם המקטלג חייב ליצור כותרת נושא מקומית, עליו לנקוט אובייקטיביות. עקרון הניטרליות של שפת המפתוח

כבר נדחו על ידי החברה הנאותה.

המתח בין הערכה הספרותית לבין ערכה השימוש יוצר דילמה עבור הבונים של שפת המפתוח. מחד גיסא, הרצון להגיע לקולוקציה, לסטנדרטיזציה ובמיוחד לעקיבות, יוצר מפתוח הומוגני המתעלם מהגיוון בחברה. מאידך גיסא, השאיפה לאובייקטיביות ולניטרליות, שהיא כאמור עיקרון בסיסי במקצוע הספרות והמידענות, יכולה להניב גישה של "שווה אך נפרד" בטיפול בנושאים, וכבר לפני 50 שנה קבע בית המשפט העליון של ארצות הברית שהפרדה, בעיקרון, אינה יכולה להיות שוויונית. מידענים צריכים להתחייב להגינות (equity) על ידי התייחסות להקשר השאלות המתעוררת הן: האם מידענים צריכים לקרוא תיגר על הסטטוס קוו על מנת להשיג הגינות? האם pro-activism מתפרש כמאמץ לחינוך הציבור, היינו: התנשאות? האם ממפתחים יכולים להשפיע על עמדות חברתיות באמצעות המינוח שבו הם בוחרים על מנת להציג נושא כזה או אחר? אם מפתחי השפה המבוקרת מעדיפים מונח שהוא תקין פוליטית, האם עליהם להפנות ממונחים שכבר אינם נחשבים לתקינים פוליטית? האם, ברובד כלשהו, עצם מתן רמיזה כזאת (כגון: Retarded persons see People with mental disabilities) שומרת על מונחים שהחברה כבר פסלה?

מאמר זה מציג את התופעה של הטיות בשפות מבוקרות המשמשות במפתוח השמה. יוצגו מספר מוגבל של דוגמאות משפות המפתוח שנמצאות בשימוש בארץ. המטרה של הצגת דוגמאות אלו לשקף את התופעה ולהדגים את הבעייתיות מבחינת המסרים שהן מעבירות למשתמשים בקטלוגים ובמאגרי המידע הביבליוגרפיים.

תולדותיה של תופעת ההטיה

כותרת הנושאים של ספריית הקונגרס (Library of Congress Subject Headings) הן הכלי העיקרי שבו משתמשות ספריות ברחבי העולם להספקת גישה נושאית-מילולית לחומר שברשותן. מראשית פרסומן בשנת 1909 זכו הכותרות הללו לביקורת רבה שנגעה לבחירת המונחים, למבנה שלהם ולחוסר העקביות בבחירת הכותרות. אחד הנושאים שעלו בביקורת כבר מסוף שנות ה-60 הוא הנושא של הטיה בכותרות הנושאים. המבקרים טענו שכותרות נושאים מסוימות, בעיקר אלו אשר משמשות לייצג קבוצות אנשים, מנציחות את: "The exclusionary cultural supremacy of the mainstream patriarchal Euro-settler culture" (Olson, 2000).

שורשי הטיה זו נעוצים בהוראות התפעול של כותרות הנושאים של ספריית הקונגרס. כבר בשנת 1951, במדריך ההוראות של ספריית הקונגרס, נאמר שכותרת הנושא המושמת

לפריט בקטלוג צריכה להתאים לכותרת שאותה יחפש הלקוח, בדומה לגישתו של קטר לגבי "נוחות הציבור" (Haykin, 1951). חוקרים רבים עסקו בשאלה מיהו אותו לקוח, וטענו שזהו מוקד ההטיה. על פי מרשל (Marshall, 1977), הלקוח הממוצע שאליו מכוונת כותרות הנושאים של ספריית הקונגרס הוא: American/Western European, Christian, white, heterosexual and male. ככל שגבר השימוש בכותרות הנושאים בארצות נוספות מחוץ לארצות הברית, התגברה גם ההתנגדות להטיה האמריקנית-מערבית של הכותרות הללו (Knowiton, 2005). אחד המתנגדים הגדולים להטיה בכותרות הנושאים היה סנפורד ברמן, ספרן ממינסוטה, שבשנת 1971 פרסם את ספרו:

Prejudices and Antipathies: A Tract on the LC Subject Heads Concerning People (Berman, 1971).

בספרו הוא מונה רשימה ארוכה של כותרות נושאים שהן לדעתו מוטות, בלויית הצעות לשינויים, להוספת כותרות ולביטולן של חלק מכותרות הנושאים. במשך השנים שלאחר הוצאת הספר נערכו שינויים בכותרות הנושאים של ספריית הקונגרס, ובמחקר שנערך לאחרונה על ידי נולטון (Knowiton, 2005), נמצא שמתוך 225 כותרות הנושאים שברמן התייחס אליהן בספרו, 88 (39 אחוז) שונו בהתאמה כמעט מלאה להצעתו, 54 נוספים (24 אחוז) שונו אך לא בהתאמה מלאה, ו-80 (36 אחוז) נשארו כפי שהן. המאפיינים של כותרות הנושאים שנשארו ללא שינוי הם ההטיה לטובת הנצרות ולטובת התרבות האמריקנית. ההנחה הבסיסית בכותרות הנושאים של ספריית הקונגרס היא שכותרות נושאים דתיות ללא פירוש מסוים מתייחסות לנצרות, וכותרות נושאים ללא פירוש מסוים מתייחסות להיסטוריה ולגיאוגרפיה של ארצות הברית. מצב זה עלול להיות מבלבל מאוד עבור משתמשים מחוץ לארצות הברית.

לאורך השנים נעשו מחקרים רבים בנושא. אולסון ושלגל (Olson & Schlegl, 2001) קיבצו 93 ספרים ומאמרים שעסקו בנושא, ומיינו אותם על פי נושא, סוג ההטיה, תאריך וסוג המחקר. כל הנתונים נאספו בבסיס נתונים שזמין באתר: <http://www.sois.uwm.edu/SOIS/marginal>.

הצורות בהן מתבטאת ההטיה

על פי אולסון ושלגל (2001), ההטיה נפוצה במיוחד בעיצוב מונחי מפתוח הקשורים למגדר, מיניות, גזע, גיל, יכולות, אתניות, שפה ודת. ניתן לחלק את צורות ההטיה למספר קטגוריות. קיימים חמישה אופנים שבהם באה ההטיה לידי ביטוי: האופן הראשון הוא **חריגות (Exception)** - טיפול בנושא כחריג. הנושא מוצג כנבדל מנורמה מקובלת, כלומר, הפיכתו של הנושא לאחד. דוגמה לכך היא שימוש במושג "נשים ב..." כדוגמת "נשים

דוגמאות להטיה

להלן יוצגו דוגמאות שנאספו מתוך שפות מפתוח ישראליות: מפתח המאמרים בעברית של אוניברסיטת חיפה וכתרת הנושאים בעברית של אוניברסיטת בר-אילן. הדוגמאות נחלקות על פי נושאים ומובאות בליוויית ניתוח המתייחס להטיות בשפות מפתוח אלו.

מגדר

על פי אולסון ושגלג (2001), האחוז הגבוה ביותר של מחקרים בנושא הטיה במפתוח עוסק בנושא נשים. בבדיקה שערבנו בנושא בשפות המפתוח המשמשות בישראל נראה שהמצב בארץ אינו שונה. אם נשווה את התזאורוס של מפתח חיפה בטיפולו בנושא "נשים" לעומת הנושא "גברים", נבחין מיד בהבדל בולט. למונח "נשים" יש מספר רב יותר של מונחים צרים ומונחים קשורים לעומת המונח "גברים" (ראו טבלה 1). ההתייחסות לנשים בנפרד הופכת אותן לעניין נבדל וחריג. השימוש בביטוי "נשים ב." כמו "נשים ברפואה" או "נשים במערכת המשפט", מרמז כי זהו דבר מוזר ויוצא דופן וכי נשים באופן רגיל אינן מתאימות לעיסוק זה. ולראיה - לא מצאנו "גברים ברפואה" או "גברים במערכת המשפט".

את ההתייחסות לנשים כקבוצה נפרדת וחריגה ניתן לראות גם בדוגמאות נוספות. לא מצאנו הפניה מ"ספרניות" ל"ספרנים", מ"רקדניות" ל"רקדנים" ומ"כוריאוגרפיות" ל"כוריאוגרפים". וכך נכון שיהיה. אולם קיימת הפניה מהמונח "מורות" למונח "מורים", מהמונח "רופאות" ל"נשים ברפואה", ומן המונח "חיילות" למונח "נשים בצבא", וזו שוב דוגמה לכיחול.

גם כשיש הקבלה בין הנושאים, למשל: "נשים ביהדות" ו"גברים ביהדות", בולט ההבדל במבנה של שני הנושאים (טבלה 2), כאשר למונח "נשים ביהדות" משויכים הרבה יותר תתי-נושאים.

גם בכתרות הנושאים של אוניברסיטת בר-אילן, ניתן לראות התייחסות חמה למונח "נשים" לעומת המונח "גברים". מספר כותרות הנושאים המתייחסות לנשים גדול בהרבה ממספר כותרות הנושאים המתייחסות לגברים. יש לציין, שכתרות הנושאים של הספרייה של אוניברסיטת בר אילן מבוססות על כותרות הנושאים של ספריית הקונגרס (Hoffman, Rotenberg, Shacham, Liebman & Wilk, 2000 ; Wilk, Rotenberg, Shacham Hoffman & Liebman, 2000), ובמקרים רבים מקור ההטיה הוא כבר בכותרות הנושאים של ספריית הקונגרס. לדוגמה, נמצא את כותרת הנושא: "סגל אקדמי - נשים" אך לא נמצא: "סגל אקדמי - גברים". וכך פריט שעוסק בהשוואה בין המינים: "נשים וגברים בטכניון - סגל וסטודנטים", מקבל כותרת נושא שמתייחסת רק לנשים.

ברפואה: ביטוי זה מציג את התופעה כעניין חריג.

האופן השני הוא **גטואיזציה (Ghettoization)**. גטואיזציה משמעותה איסוף חומר בנושא ובידודו בהיררכיה במקום שילובו. אולסון ושגלג מציינות דוגמה מתוך שיטת המיון של דיואי ושל ספריית הקונגרס: בידודן של אוכלוסיות הילדים בצפון אמריקה, היינ, האינדיאנים, מיתר התרבויות האמריקניות. הטיפול באינדיאנים בשיטות מיון אלו קשור ברזו להיסטוריה של צפון אמריקה, כאילו אין אוכלוסיות אינדיאניות באמריקה של היום.

האופן השלישי הוא **השמטה (omission)** - השמטה של נושאים הנובעת לעתים מחוסר עדכון של התזאורוס או מתפיסה בסיסית של הנושא. לדוגמה, במפתח המאמרים בעברית של אוניברסיטת חיפה אנו מוצאים את המונח "ביבליומטריקה", אבל לא את המונחים: "webometrics", "Scientometrics", אף שמונחים אלו מופיעים במאגר LISA. מבנה לקוי של שפת המפתוח הוא האופן הרביעי שבעטיו ניתן להגיע להטיה. מצב כזה יכול לנבוע משפת מפתוח שאינה ספציפית מספיק בנושא מסוים, מקיבוץ לא הולם של נושאים, מכשל במבנה ההקשרים הסמנטיים בתזאורוס, מחוסר בניית קשרים מתאימים ונחוצים שנוצר מתוך אי-הבנה או מחוסר ידע או מקישור של נושאים לא מתאימים. לדוגמה: במהדורות הראשונות של שיטת דיואי הוקדש ליהדות נושא מצומצם מאוד לעומת המקום הרחב שהוקדש לנצרות. דבר זה הוביל לשיטות מיון נפרדות לנושא היהדות, וכך גם לאסלאם. אך האופן הבולט ביותר הוא השימוש במינוח מוטה, מינוח המבטא דעה קדומה או מעליבה. על פי מחקרן של אולסון ושגלג זוהי צורת ההטיה הנידונה ביותר בספרות המקצועית, ו-75 אחוז מהעבודות שנידונו במחקרן שייכות לקטגוריה זו.

ההשפעות השליליות של ההטיה

להטיה במפתוח השפעות שליליות רבות. ייצוג לא הולם של נושאים מגביל את הייצוג של הגיוון בחברה, דוחק לשוליים נושאים שהם שוליים ממילא, ומלבד זאת פוגע גם באחזור מידע ובמתן שירותי ספרייה אפקטיביים לאוכלוסיות שונות. מעבר לכל זה, לשימוש בכותרות נושאים ובמונחים בקטלוגים ובמאגרי מידע יש השפעה על המידענים ועל לקוחותיהם. בסביבה מתוקשבת מתעצמת חשיפת הנושאים ולכן חשיבות הנושא עולה. לדעת אולסון (Olson, 2000), הסמכות של הקטלוג גורמת לאדם הבודד להתעמת עם השתקפות המציאות שלו: מראה סדוקה או מעוותת יכולה, במקרה הגרוע, להשפיע על ההערכה העצמית של האדם היחיד, או רק להרגיז אנשים רבים, במקרה החמור פחות. לדעת אולסון יצרו כותרות הנושאים של ספריית הקונגרס סמכות תרבותית (cultural authority).

סבלה 1: השוואה בין המונח "נשים" למונח "גברים" בתזאורוס מפתח המאמרים בעברית של אוניברסיטת חיפה

נשים	גברים	מונח קשור
מונח קשור	מונח קשור	אגודת גברים לגירושין הוגנים אבהות אבות בעל כרחם אוסטיאופורוזיס בגברים אין-אונות אלמנות ואלמנים גברים באופרה גברים באמנות גברים בספרות גברים בספרות חז"ל גיל המעבר גיל העמידה הבדלים בין המינים (בני אדם) התמללות מינית בגברים לידה בנוכחות הבעל מבוגרים סרטן שד בגברים עיתונות לגברים פריות ועקרות אצל גברים קו, מרכז סיוע לגברים רווקים ורווקות שגאת נשים תסמונת קובד
מונח רחב	מונח רחב	אדם (ביולוגיה) סוציולוגיה
מונח צר	מונח צר	אגודה למען הגבר (אלמ"ג) בחירת בן זוג גברים ביהדות גברים במחול גברים בקולנוע גברים מוכים (=מכים) גברים נטושים עקר בית תדמית הגבר
מונח רחב		נשים עובדות נשים ערביות נשים קשישות נשים שמרניות נשים - כיוגרפיה נשים - היבטים פסיכולוגיים נשים - ועידות וכנסים נשים - ספרד נשים - יוגוסלביה נשים - אוסטרליה נשים - איטליה נשים - איסלנד נשים - אירופה נשים - אירלנד נשים - אירן נשים - אלג'יריה נשים - אמירויות ערכיות מאחדות נשים - אמריקה הלטיניות נשים - אסיה [ונך כעוד 64 ארצות ואזורים] סופרות סחר בנשים עקרות בית עיתונאיות פמיניזם פעילות גופנית לנשים רצח נשים שגאת נשים שתיינות נשים תדמית האשה תקיפה מינית של נשים
מונח רחב		ארגוני נשים בחירת בני זוג בנות ונערות גרושים וגרושות דיכאון בנשים זכות האישה על גופה לימודי נשים ומגדר (תוכניות לימודים) מוזיקאיות מועצות נשים מעמד האשה מרכז ייעוץ לאשה נשים באופרה נשים כאמצעי התקשורת נשים באסלאם נשים כברית החדשה נשים בדוויות נשים בדיפלומטיה נשים בהתיישבות העובדת נשים כחינוך נשים ביהדות נשים בכלכלה - היסטוריה נשים כמוזיקה נשים במערכת המשפט נשים במשטרה נשים בנצרות נשים בספורט נשים בעסקים נשים כפוליטיקה נשים כפולקלור נשים בצבא נשים ברפואה נשים בשואה נשים דרוזיות נשים חרדיות נשים מוכות (=מכות)
מונח רחב		איגוד נשים אקדמאיות בישראל נשים בירוק (תנועה פוליטית) התנועה לבריאות נשים אלמנות ואלמנים אמהות גיל המעבר גיל העמידה הבדלים בין המינים (בני אדם) חוק שווי זכויות האישה, תשי"א - 1951 מבוגרים מחזור חודשי (נשים) מנהיגות נשים מינהל נשים הרצליה נשים באמנות נשים בארכיטקטורה נשים במחול נשים במקרא נשים בספרות נשים בספרות חז"ל נשים בסרטי טלוויזיה נשים בצילום נשים בקולנוע נשים בשחור (תנועה פוליטית) נשים כתיאטרון עיתונות לנשים פריות ועקרות אצל נשים רווקים ורווקות רפואת נשים
מונח צר		אדם (ביולוגיה) סוציולוגיה פרלמנט נשים (במה פוליטית) אמניות (נשים)

סבלה 2: השוואה בין המונח "נשים ביהדות" למונח "גברים ביהדות" בתזאורוס מפתח המאמרים בעברית של אוניברסיטת חיפה

גברים ביהדות	נשים ביהדות	מונח קשור
	עזרת נשים בבית הכנסת בת-מצוה חרם דרכנו גרשום נשים במקרא סוציולוגיה יהודית עגונות	מונח קשור
יהדות גברים	יהדות מעמד האשה נשים	מונח רחב
	חינוך דתי של בנות ונערות נשים בחסידות נשים ביהדות - ביכליוגרפיה נשים בספרות חז"ל רבניות תלמוד תורה של נשים תפילת נשים (יהדות) יהדות ונשים	מונח צר

"יהודה, שומרון ועזה - אוטונומיה" ו"ישות פלשתינאית".

קבוצות שוליים

אחת הדרכים להפוך קבוצת אנשים לקבוצת שוליים היא להתמקד בתכונות שהופכות אותם לאחרים, ואי-זיהוי התכונות שבהן דומות קבוצות אלו לרוב האנשים. באמצעות חזרה מתמשכת על ההבדלים וויתור חוזר על הדמיון, מתבססת ומתעצמת הסמכות של קבוצת האסכולה המרכזית. דוגמאות לכך מצויות בכותרות לקבוצות של אנשים המכילות רק את תואר השם, לדוגמה: עניים, נכים וזקנים. מה שכלול בכותרת הוא במה שונים אנשים אלו מקבוצת האסכולה המרכזית. מה שהוצא הוא העובדה שהם אנשים בדיוק כמו אנשים שאינם נכים או עשירים או בגיל העמידה (Olson, 2000).

כך לדוגמה, נמצא בכותרות הנושאים של אוניברסיטת בר אילן בעברית את המונח "מוגבלים" לעומת המונח המקביל אליו בכותרות הנושאים של ספריית הקונגרס: "People with disabilities". ואילו במפתח המאמרים בעברית של אוניברסיטת חיפה, המונח: "מוגבלים" מפנה אותנו למונח "חריגים". בכותרות הנושאים של בר אילן נמצא את המונח "מוגבלים בשכלם", ובמפתח חיפה את המונח "מפגרים", לעומת המונח "People with mental disabilities", וכן "לקויי ראייה" לעומת "People with visual disabilities". בדומה לכך מצוי המונח "קשישים" בכותרות הנושאים של אוניברסיטת בר אילן וכן במפתח חיפה, לעומת המונח המקביל "Older people", בכותרות הנושאים של ספריית הקונגרס.

דת

בכותרות הנושאים של ספריית הקונגרס נמצא, לעתים רבות, מגמה דתית המצביעה על עמדה נוצרית, וכן מגמה ברורה של העדפת התרבות האמריקנית. כותרות הנושאים הללו נמצאות בשימוש במדינות רבות בעולם, והעדפה כזו מקשה, כאמור, על משתמשים מחוץ לארצות הברית. גם בישראל צריך להיזהר מהעדפות כאלה, אף שהשימוש העיקרי של כלי המפתוח בעברית הוא במדינת ישראל, ואף שיתכן כי הסיבה לכך נובעת ממיעוט החומר בנושאים אלו אשר אינו מצדיק בניית מונחי מפתח בנושא, יש להימנע עד כמה שאפשר מהטיה. לדוגמה: במפתח חיפה נמצא את המונחים: "יהודים וישראלים באמנות", "יהודים וישראלים במוזיקה", "יהודים וישראלים בספרות", "יהודים וישראלים בצילום", "יהודים וישראלים בקולנוע" ו"יהודים וישראלים בתיאטרון". אולם לא נמצא מונחים מקבילים "מוסלמים באמנות" או "נוצרים באמנות" וכו'.

מניעתה של תופעת ההטיה ומיגורה

לדעת אולסון, כלי מרכזי כמו אוצר מילים מבוקר סטנדרטי ספרייתי הוא סוכן פוטנציאלי לשינוי תרבותי (Olson, 2000). כבר לפני 24 שנים כתבה אינטרנר (Intner, 1984) כי אף

מעניינת ההשוואה בין מילות המפתח המיוחסות לאירועים ולנושאים פוליטיים בישראל. זהו אחד הנושאים הטעונים ביותר, ובדרך כלל מנסים ארגונים להימנע ככל האפשר מהבעת דעה ומנקיטת עמדה בסוגיה זו. דוגמה בולטת בכותרות הנושאים של ספריית הקונגרס היא ההתייחסות לנושא "ירושלים". המדיניות המשתקפת בכותרות הנושאים של ספריית הקונגרס היא סירוב של ספריית הקונגרס להכיר לא רק בירושלים כבירת מדינת ישראל אלא אף בהיותה חלק מישראל, ולכן נמצא את כותרת הנושא: "City planning - Jerusalem" שבה לא כלולה המלה "ישראל", לעומת כותרת הנושא שמתייחסת לעיר תל אביב: "City planning -- Israel - Tel Aviv". בקטלוגים של ספריות בישראל נמצא כמובן את השימוש בכותרת הנושא:

"City planning - Israel - Jerusalem" (Wilk, Rotenberg, Shacham Hoffman & Liebman, 2000).

בכותרות נושאים של אוניברסיטת בר אילן או מוצאים את המונח: "חזבאללה (לבנון: תנועה)". המונח מקושר על ידי רמיזת "ראה גם" למונח "מחבלים פלשתינאים" (אשר נראה מ"ארגוני טרור פלשתינאים"). גם המונח: "חמאס (תנועה)" מקושר למונח: "מחבלים פלשתינאים". במפתח המאמרים בעברית של אוניברסיטת חיפה, לעומת זאת, או מוצאים את המונח: "חזבאללה" כמונח צר של המונח "ארגוני טרור", ואילו המונח "חמאס (תנועה)" אינו קשור למונח: "ארגוני טרור".

אם נחפש את המונח "חזבאללה" במדריך האתרים של yahoo!, נמצא שהמסלול המוביל אליו אינו כולל כלל בדרכו את היבט הטרור:

Directory > Regional > Countries > Lebanon > Government > Politics > Parties

הבדל נוסף או מוצאים בהתייחסות למונח "אירועי הטבח בחברון, 1994", כפי שהוא מופיע במפתח המאמרים בעברית של אוניברסיטת חיפה, לעומת "האירוע במערת המכפלה, 1994", בכותרות הנושאים של בר אילן - שם, כדי להצדיק את המונח, הוסיפו הערה: "מבוסס על הנושא ב-LC סין - היסטוריה - האירוע בכיכר טיאנאנמן".

ההתייחסות שונה או מוצאים גם בהקשר לשטחים בגדה המערבית, יהודה ושומרון וחבל עזה. במפתח חיפה או מוצאים שני מונחים נפרדים בהתייחס לשטחים אלו. הראשון: "שטחים מוחזקים (1967-1995)" מונח זה נראה מהמונח: "יהודה, שומרון ועזה (1967-1995)" המונח השני הוא: "רשות האוטונומיה הפלשתינית (1995-)" אשר נראה מ"יהודה, שומרון ועזה (וי"ש) (1995-)", "שטחי רשות האוטונומיה הפלשתינית (1995-)" ו"שטחים מוחזקים (1995-)". בכותרות הנושאים של אוניברסיטת בר אילן בחרו, לעומת זאת, כמונח המועדף את המונח "יהודה, שומרון ועזה", אשר נראה מהמונח "השטחים המוחזקים". וכמו כן את המונח: "הרשות הפלשתינאית", אשר נראה מן המונחים: "האוטונומיה הפלשתינאית", "אוטונומיה ביהודה, שומרון ועזה",

במקרים רבים שלא בזדון. לכן יש חשיבות רבה ליידע את הממפתחים בדבר הכוח הרב שבידיהם.

- **תחום הסטנדרטיזציה ומדיניות** - יש להכיר את הסטנדרטים הבינלאומיים לבניית שפות מפתוח ולפעול על פיהם. כמו כן, על כל ארגון שמפתח משאבי מידע לעצב מדיניות מקומית אשר תגדיר, בהתאם לסטנדרטים, הנחיות לבחירת מונחים חדשים לשפת המפתוח, אשר לוקחות בחשבון צרכים מקומיים. מדיניות זו צריכה לכלול את התפיסה שיש להתייחס לשימוש במונחים ובשמות מוצהרים של קבוצות באוכלוסייה. היינו: לאופן שבו קבוצות אלו רואות את עצמן ומכנות את עצמן. דוגמה טובה לכך היא הגישה הישראלית למיון ומפתוח משאבים במדעי היהדות (שיטת שלום למיון נושאים ביהדות והרשימה הבין-אוניברסיטאית לכותרים אחידים ביהדות). גם הקפדה על מדיניות בקרת איכות קבועה, שהיא שלב בלתי נפרד בתהליך המפתוח, יכולה למנוע את ההטיה או למזער אותה.
- **סקירה רטרוספקטיבית** - על הארגון המפתח להקדיש זמן, מחשבה ומשאבים על מנת לאתר עוולות קיימות בשפת המפתוח, ולשקול תיקון.
- **הרחבת מחקר תופעת ההטיה בשפות מפתוח בעברית.**

שממפתחים הם בעלי המקצוע הדיסקרטיים ביותר בעולם המידענות, השפעתם היא רבה, מפני שהם שיוצרים את הכלים המאפשרים גישה למידע. דברים אלו נכונים על אחת כמה וכמה היום, בעידן האינטרנט והגישה הכלתית מוגבלת למידע. צריך להבין שהמפתח צועד על חבל דק, במאמץ לאזן בין הדרישה לספק גישה מרבית למשאבי מידע, לבין השאיפה לניטרליות ולאובייקטיביות. מתוך הצעותיה של אינטרנט ושל מחברים אחרים בנושא ההטיה במפתוח, נראה שניתן לנקוט מספר פעולות על מנת לתקן את המצב הקיים. אינטרנט הציעה לממפתחים להתאגד יחד עם עובדי מידע אחרים, על מנת לפעול בין היתר בנושא ההטיה.

נראה כי תחומי הפעילות כיום לתיקון עתידי של הטיות בשפת המפתוח ולמינעתן הם:

- **העלאת מודעות הממפתחים** - מתן חשיבות יתר לחינוך ולהכשרה של ממפתחים חדשים ולהשתלמותם של ממפתחים ותיקים אשר תכלול הדגשת הנושא של ניטרליות במפתוח ובבניית שפות מפתוח. יש לציין, כי ממפתחים רבים אינם מודעים למצב הקיים, אינם מעורבים בבניית שפת המפתוח ורואים בה מצב נתון, כך שההטיה נגרמת

מקורות

American Library Association (1996). *Library Bill of Rights*. Retrieved Oct. 31, 2007 from: <http://www.ala.org/ala/oif/statementspols/statementsif/librarybillrights.htm>

American National Standards Institute (2005). *Guidelines for the Construction, Format and Management of Monolingual Controlled Vocabularies (ANSI/NISO Z39.19-2005)*. Bethesda, MD: National Information Standards Organization. Retrieved Oct. 31, 2007 from: <http://www.niso.org/standards/resources/Z39-19-2005.pdf?CFID=18580428&CFTOKEN=66234801>

Berman, S. (1971). *Prejudices and Antipathies: A Tract on the LC Subject Heads Concerning People*. Metuchen, N. J.: The Scarecrow press.

Cutter, C. A. (1904). Rules for A Dictionary Catalog: Selections. In: E. Svenonius (ed.), *Foundations of Cataloging: a Sourcebook* (p.66). Littleton, CO: Libraries Unlimited, 1985.

Fidel, R. (1994) "User-centered indexing", *Journal of the American Society for Information Science*, 45(8): 572-576.

Fraser, W.J. (1978). Literary, user and logical warrants as indexing constraints. In: *The Information Age in Perspective: Proceedings of the ASIS Annual Meeting 1978. White Plains* (pp.130-2). New York: Knowledge Industry Publications.

Haykin, D. J.(1951). *Subject Headings: A Practical Guide*. Washington: U.S. Government Printing Office.

Hjørland, B. (2007). *Cognitive views in knowledge organization (KO)* Retrieved Oct. 31, 2007 from: http://www.db.dk/bh/lifeboat_ko/HISTORY%20&%20THEORY/cognitive_view_in_knowledge_orga.htm

Hoffman, G., Rotenberg, S., Shacham S., Liebman S. & Wilk, D.(2000). Hebrew subject headings at bar-ilan university: an update. *66th IFLA Council and General Conference Jerusalem, Israel, 13-18 August 2000*. Retrieved Oct. 31, 2007 from: <http://www.ifla.org/IV/ifla66/papers/129-174e.htm>

Hudson, R. A. (1996). *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press

- Intner, S. S. (1984). Censorship in indexing. *The Indexer*, 14(2): 105-108.
- International Organization for Standardization (ISO) (1986). *Documentation - Guidelines for the establishment and development of monolingual thesauri*. 2nd ed. (ISO 2788-1986).
- Knowlton, S.A. (2005) Three decades since Prejudices and Antipathies: a study of changes in the Library of Congress Subject Headings. *Cataloging & Classification Quarterly*, 40(2):123-145.
- Mai, J.E. (2005). Analysis in indexing: document and domain centered approaches. *Information Processing & Management*, 41(3):599-611.
- Marshall, J. K. (1977). *On Equal Terms: A Thesaurus for Nonsexist Indexing and Cataloging*. New York: Neal-Schuman.
- Naun, C.C. (2006). Objectivity and subject access in the print library. *Cataloging & Classification Quarterly*, 43(2): 83-95.
- Olson, H.A.(2000). Difference, culture, and change: The untapped potential of LCSH. *Cataloging & Classification Quarterly* 29(1/2): 53-71.
- Olson, H.A., and Schlegl, R (2001). Standardization, objectivity, and user focus: A meta-analysis. *Cataloging & Classification Quarterly* 32(2): 61-80.
- Olson, Hope A. (2002). *The Power to Name: Locating the Limits of Subject Representation Inlibraries*. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic.
- Soergel, D. (1985). *Organizing Information: Principles of Data Base and Retrieval Systems*. San Diego, CA: Academic Press.
- Subject cataloging manual : subject headings / prepared by the Cataloging Policy and Support Office, Library of Congress. 5th ed. Washington : Library of Congress, Cataloging Distribution Service, c1996. v.1, H40-H1055.
- Svenonius, E (1990) Design of controlled vocabularies. In: *Encyclopedia of library and Information Science*, (v.45 (Supp. 10), pp. 82-109). New York : Dekker.
- Wilk, D., Rotenberg S., Schacham,S., Hoffman, G. & Liebman, S.(2000) Problems in the use of Library of Congress subject headings as the basis for Hebrew subject headings in the Bar-Ilan University library. *66th IFLA Council and General Conference*. Jerusalem, Israel, 13-18 August 2000. Retrieved Oct. 31, 2007 from: <http://www.ifla.org/IV/ifla66/papers/131-181e.htm>.